

O ocenie projektów badawczych

Janusz Reykowski*

Instytut Psychologii PAN, Warszawa

HOW TO EVALUATE GRANT PROPOSALS

The existing procedure of evaluation of grant proposals submitted to the KBN (State Committee for Scientific Research) has serious shortcomings such as lack of clear definition of requirements for applicants, lack of correspondence between the questionnaires for applicants and for reviewers, inadequate form of the final evaluation required by the grant agency, inadequate communication with applicants etc. The paper contains a number of recommendations how to change the existing system. The recommendations deal with four issues: the content of grant proposal (requirements for applicant), criteria of grant evaluation, formulation of final recommendation for the agency, conveying information to applicant.

System grantów finansowanych przez KBN odgrywa istotną rolę jako czynnik oddziaływujący na rozwój nauki w Polsce. Kilkuletnie doświadczenie z tym systemem wskazuje jednak, że cały proces aplikowania o grant i oceniania programów ma wiele wad. Za najważniejsze uznałbym niedostosowanie procedury aplikacyjnej do logiki oceny programu naukowego oraz niedostosowanie formy decyzji o przyznaniu lub nie przyznaniu grantu do potrzeb racjonalnej polityki naukowej.

Co się tyczy procedury aplikacyjnej to można postawić jej kilka istotnych zarzutów.

Po pierwsze, wskutek niewłaściwego sformułowania wymagań wobec aplikanta wnioski o grant nie zawierają wszystkich niezbędnych dla oceny projektu badawczego informacji. Co więcej wymagania stawiane aplikantowi (jakie narzuca forma arkusza wniosku o grant) całkowicie rozmiągają się z wymaganiami sformułowanymi wobec recenzenta zawartymi w kwestionariuszu oceny. Te dwa dokumenty w ogóle nie mają ze sobą nic wspólnego, ani pod względem formy ani treści.

Po drugie, kwestionariusz recenzenta nie jest dostosowany do logiki oceny programu badawczego – wymaga on odpowiedzi na szereg szczegółowych pytań, które nie uwzględniają ważnych aspektów programu i nie układają się w żadną sensowną całość. Nie ma też żadnej procedury agregacji ocen cząstkowych w jedną ocenę globalną, która ma stanowić podstawę decyzji podejmowanej przez komisję.

Po trzecie, ocena końcowa nie daje recenzentowi możliwości zajęcia zróżnicowanego i odpowiednio wycenionego stanowiska – rzecz sprowadza się do ułożenia wniosku na kilkustopniowej skali, przy czym oceniający zdaje sobie na ogół sprawę z tego, że jeżeli nie postawi najwyższej noty, to niemal automatycznie skazuje projekt na niepowodzenie. Tak więc w praktyce recenzent ma do wyboru odpowiedź typu „tak – nie”. Tymczasem w wielu wypadkach jego stanowisko powinno przybrać formę „tak, ale”, „być może tak, jeżeli”, „tak, jeżeli nie ma lepszego kandydata” itp.

Z kolei, co się tyczy formy decyzji, to polega ona, w zasadzie, na przyznaniu lub nie przyznaniu grantu i obciążeniu funduszy przeznaczonych na jego realizację. Wprawdzie zespół decyzyjny zajmuje pewne stanowisko wobec aplikacji, ale nie jest ono przekazywane zainteresowanemu; zainteresowany może

* Korespondencję na temat artykułu można kierować pod adresem: Janusz Reykowski, Instytut Psychologii PAN, ul. Podleśna 61, 01-673 Warszawa.

najwyżej dowiedzieć się o nocie, jaką otrzymał i przeczytać uwagi recenzentów. Wielu aplikantów odczuwa, że decyzja ma charakter arbitralny i niesprawiedliwy i dokonuje się na podstawie niejasnych kryteriów. Forma komunikowania nie uwzględnia psychologicznego znaczenia całego procesu i jego wyniku i nie liczy się z emocjonalnymi następstwami obecnie stosowanych sposobów informowania zainteresowanych. Można dodać, że forma ta jest jednym z ważniejszych czynników przyczyniających się do podważania całej idei grantów w oczach wielu pracowników nauki w Polsce.

Powyższe uwagi stawiają na porządku dziennym cztery problemy, które powinny znaleźć odmienne niż dotychczas rozwiązanie, a mianowicie:

Co ma być przedmiotem oceny?

Na podstawie jakich kryteriów ocena powinna być dokonywana?

Jaki powinien być kształt decyzji w sprawie grantu?

W jakiej formie decyzja powinna być komunikowana zainteresowanym?

Przedstawię tu propozycje dotyczące sposobu rozwiązania czterech wymienionych tu problemów.

I. CO MA BYĆ OCENIANE

Sądzę, że dla decyzji o przyznaniu grantu istotne są trzy rodzaje informacji: Informacje o projekcie (o jego wartości naukowej i realistyczności zamiaru), o autorze (o kwalifikacjach autora dla wykonania zamierzonego projektu), o budżecie (o odpowiedniości między zamierzonym zadaniem badawczym a postulowanymi na jego realizację środkami).

A. Informacje o projekcie powinny zawierać następujące składniki

1) Postawienie problemu. Projekt powinien zawierać klarowną odpowiedź na pytanie jaki problem autor podejmuje się rozwiązać i jakie racje go do postawienia tego problemu skłaniają. Racje te, to istniejąca sprzeczność lub luka stanu wiedzy, to wyjaśnienie przyczyn czy skutków bądź okoliczności występowania pewnego zjawiska, to kontrowersja teoretyczna lub też pewne pytanie z zakresu praktyki itp.

Jak pokazuje dotychczasowe doświadczenie często spotykaną wadą istniejących programów jest arbitralność w sformułowaniu pytania (dlaczego to, a nie milion innych?), a więc brak należytego uzasadnienia wyboru tematu. Zdarza się też niekiedy, że zamiast uzasadnienia autor wymienia różne elementy kontekstu, z którego wyłania się problem, a le-

na tej podstawie nie powstaje żadna konstrukcja logiczna uzasadniająca zamiar badawczy.

Inną wadą prezentacji problemu jest ogólnikowość kategorii użytych dla jego charakterystyki. Opisując swój problem wielu autorów używa tak ogólnych kategorii, że sam problem staje się zupełnie niejasny, a zarazem fałszywie przedstawia rzeczywisty zakres podejmowanego przedsięwzięcia. Jeśli więc ktoś deklaruje np. że zamierza badać „wpływ lęku na poziom wykonania”, to z góry wiadomo, że takiego problemu, w tak ogólnej formie w ogóle zbadać się nie da (chyba, że zamierza się dokonać podsumowania całego obszaru badawczego). W rzeczywistości autor badał będzie jakąś szczególną formę lęku u jakiejś szczególnej kategorii osób i jakąś szczególną formę czynności zadaniowych, a więc będzie to przedsięwzięcie dużo skromniejsze niż wynika to z przedstawionej tu zapowiedzi. Wiele takich szumnych zapowiedzi ma stworzyć wrażenie, że podejmuje się wielkie przedsięwzięcie badawcze podczas gdy w rzeczywistości podejmuje się coś nader skromnego.

Sformułowanie problemu powinno ukazywać rzeczywisty zakres zamiaru badawczego i jego sensowność.

2) Stosunek do istniejącego stanu wiedzy. Projekt powinien pokazać, jak postawiony problem ma się da aktualnego stanu wiedzy. Czy nikt przed tym nie badał niczego podobnego? A jeśli badał, to jakie są dotychczasowe ustalenia? Czemu są niezadowolające? Czy są jakieś teorie badanego zjawiska? Jak proponowany program ma się do tych teorii?

Dla oceny programu nie wystarczy, że autor wymieni innych autorów, czy ich prace – konieczne jest wskazanie relacji między planowanym własnym przedsięwzięciem badawczym, a pracami innych badaczy na ten lub podobny temat (przynajmniej w szkieletowej formie).

3) Metoda badań. Autor powinien odpowiedzieć na pytanie jak zamierza rozwiązywać postawiony problem. W tym celu albo opisz metody, które będzie stosował, albo też przedstawi sposób postępowania przy konstrukcji metod, których dotąd nie posiada, albo też opisz procedurę poszukiwania metod. Musi także podać charakterystykę próby, którą zamierza poddać badaniu, względnie podać jakimi kryteriami będzie się kierował przy doborze próby.

Opis metod to jedna z najsłabszych stron znacznej części składanych programów.

Wielu autorów ogranicza się do wymienienia pewnej ogólnej kategorii metod (np. kwestionariusz lub wywiad) nie troszcząc się wcale o bliższe sprecyzowanie tego, jak kwestionariusz będzie budowany,

jakie psychometryczne wymogi ma on spełniać albo też, jak będzie przeprowadzany i analizowany wywiad. Wszystko to są sprawy kluczowe dla powodzenia całego przedsięwzięcia i brak konkretnych informacji na ten temat stawia pod znakiem zapytania realistyczność bądź wartość naukową całego programu.

4) Schemat analizy danych (*experimental design*). Informacja na ten temat stanowi klucz do stwierdzenia, że program jest metodologicznie dojrzały do realizacji. Niektórzy bardziej zaawansowani autorzy uważają, że informacji takich nie muszą zamieszczać, ponieważ na podstawie ich dotychczasowego dorobku można przekonać się o tym, że wiedzą jak analizować rezultaty badań. Wszakże jeśli program staje do konkursu, to trzeba się liczyć z tym, że przedmiotem oceny będzie dane zamierzenie, a nie potencjalne możliwości autora, a więc każdy składnik programu musi reprezentować wysoką jakość.

Trzeba stwierdzić, że informacja o schemacie analizy bardzo rzadko umieszczana jest w programach badawczych.

5) Oczekiwany produkt. To kwestia formy, w jakiej wyniki badań mają ujrzeć światło dzienne. Nie bez znaczenia dla oceny wagi przedsięwzięcia jest to czy autor podejmuje się przygotować pracę mającą mieć szeroki obieg naukowy, czy też będzie to zaledwie raport drukowany w Zeszytach Naukowych, czy produkt upowszechniany będzie wyłącznie w skali kraju, czy w skali międzynarodowej, czy będzie to artykuł czy książka. Charakterystyka produktu jest pewnym zobowiązaniem autora i na podstawie tego zobowiązania powinny być oceniane wyniki programu (po jego zakończeniu). Charakterystyka produktu daje też podstawę do oceny wagi przedsięwzięcia badawczego.

Wszystkie pięć wymienionych tu punktów powinno być zawarte w kwestionariuszu aplikacyjnym informując w ten sposób autorów o oczekiwaniach grantodawcy. Trzeba jednak zaznaczyć, że proponowane wymagania dotyczą prac empirycznych. Aplikacje o grant na realizację pracy teoretycznej zakończonej książką powinny być przygotowywane według innego schematu, którym się tu nie zajmuję.

B. Informacje a autorze powinny dostarczać odpowiedzi na dwa pytania.

1) Czy autor posiada odpowiednie kompetencje dla wykonania zamierzonego zadania? Dowodem tych kompetencji jest dotychczasowy dorobek w obszarze, którego dotyczy program badawczy. Jeśli autor podejmuje zupełnie nowy obszar badawczy lub też jeśli jest to jego jedna z pierwszych (czy pierwsza) poważniejsza praca badawcza, to zakres przed-

sięwzięcia powinien być odpowiednio ograniczony, aby nie ryzykować zbyt dużych nakładów w przypadku, kiedy nie można mieć zbyt dużej pewności co do powodzenia zadeklarowanego zamiaru. Dlatego informacje o autorze powinny skupiać się na tych elementach jego dotychczasowego dorobku, które wskazują na jego przygotowanie w danym obszarze.

2) Czy autor wywiązał się należycie z uprzednio podejmowanych zobowiązań badawczych? Autor powinien wymienić podejmowane przez niego zadania badawcze (w szczególności te, które były finansowane przez KBN) i podać czym się one zakończyły.

W obecnie przedkładanych dokumentach umieszcza się wiele różnorodnych informacji, z których można dowiedzieć się o rozmaitych zasługach autora, ale trudno znaleźć jednoznaczna odpowiedź na te dwa, wyżej wymienione pytania.

C. Informacje o środkach niezbędnych dla realizacji projektu powinny umożliwiać obiektywną ocenę potrzeb finansowych. Stosowane obecnie kwestionariusze zapotrzebowania na środki zbudowane są w ten sposób, aby kompletnie zaciemnić istotę sprawy. Być może są one wygodne dla służb finansowych, ale dla recenzentów i decydentów są one kompletnie nieprzydatne. Aby ocenić preliminarz budżetowy trzeba mieć klarowną informację jakie wydatki autor przewiduje i na podstawie jakiej kalkulacji ustala te wydatki.

Dotychczasowa forma planowania finansowego obciążona jest fałszem związanym z faktem, iż planujący stara się ukryć pewne koszty przed oceniającymi. Do ukrywania kosztów skłania go niejasna i niezrozumiała polityka finansowania badań. Autorzy układający preliminarz zmagają się z następującymi trudnościami:

Po pierwsze, z dwuznacznością otaczająca sprawę honorariów wykonawców programu. Wielu aplikujących nie zdaje sobie sprawy z tego, jakie środki może przeznaczyć na te honoraria, pod jakimi warunkami może je wypłacać, na jakie ograniczenia się narazi, jeśli zadeklaruje jasno tego rodzaju koszty?

Po drugie, wielką niewiadomą jest wielkość inflacji. W programie badawczym nie ma rubryki, która przewidywałaby ew. wzrost nakładów związanych z przewidywaną inflacją – co więcej wcale nie wiadomo, czy wskaźniki inflacji dotyczące gospodarki narodowej jako całości będą miały ten sam rozmiar w odniesieniu do tych wydatków, które dotyczą programu. Jak wskazuje doświadczenie, niektóre ceny rzutujące na koszty badań (np. ceny

papieru) wzrastać mogą w znacznie większej proporcji niż wskaźniki inflacji.

Po trzecie, istnieje milczące założenie, że środki grantu przyczyniają się do materialnego wspomnienia instytucji, w której grant jest realizowany. Dlatego też pewne zakupy mające niewielki sens z punktu widzenia danego konkretnego zadania badawczego mają wielki sens jako sposób dofinansowania nauki (ponieważ inne sposoby dofinansowania mają charakter gasnący).

Te trzy czynniki, a może i inne jeszcze, przyczyniają się do wielkiego zagnatowania całego procesu konstruowania i oceniania kosztów projektu. W obecnych warunkach trudno to zadanie rzetelnie wykonać.

Ale też wielu autorów w ogóle nie próbuje włożyć odpowiedniego wysiłku w realną kalkulację swoich potrzeb. Czytając preliminarze budżetowe można odnieść wrażenie, że są one dość dowolnymi konstrukcjami stworzonymi jako element swoistej gry: ja coś zaplanuję z odpowiednim nadmiarem, oni mi to obetną, potem ja obetnę swoje przedsięwzięcie i jakoś wyjdę na swoje. Sądzę że jest to sytuacja patologiczna, która wymaga zasadniczych zmian.

Aby nalezyście zaplanować fundusze na badania autorzy powinni dysponować szczegółowymi wskaźnikami opracowanymi w formie broszurki i dostarczanymi zarówno aplikantowi jak recenzentom i zespołom oceniającym. Broszurka powinna dokładnie informować o tym, co KBN podejmuje się finansować i na jakich warunkach. Bez tego sprawa ta budzić będzie nieustanne kontrowersje i narażać wszystkich zainteresowanych na sytuacje moralnie dwuznaczne. Już nie mówiąc o tym, że każdy recenzent czy członek komisji może mieć w tej sprawie zupełnie różne zdanie, co musi wprowadzać element chaosu do polityki finansowania programów.

II. KRYTERIA OCENY

Przy ocenie projektu należałoby wziąć pod uwagę następujące aspekty:

1. Czy projekt jest poprawnie wykonany?

Odpowiadając na to pytanie należałoby uwzględnić, czy zawiera on wyczerpującą charakterystykę wszystkich głównych składników i czy jest ona wystarczająco jasna i przekonująca. Pozytywna odpowiedź na to pytanie oznacza, że projekt nadaje się realizacji. Ocena powinna wskazywać, które elementy programu są pominięte, niewystarczająco lub niepoprawnie wykonane.

2. Czy projekt dotyczy problemu, który, jak można domniemywać, posiada pewne znaczenie poznawcze lub praktyczne?

Właściwie każdy poprawnie skonstruowany projekt może mieć pewne znaczenie poznawcze, choć są takie, które mają wyraźnie przyczynkarski charakter oraz takie, które zdają się podejmować problemy dla danej dziedziny szczególnie ważne.

Oczywiście, oceniając tę cechę projektu nie można kierować się wyłącznie tym co sam autor na ten temat mówi, tym bardziej, że wielu autorów przedstawia swoje zadania badawcze w bardzo ogólnych terminach sugerujących, że program ma odkrywać jakieś podstawowe prawdy, ale praktyczne wykonanie ogranicza się do jakiegoś drobnego detalu. Myślę, że ocena poznawczego znaczenia projektu powinna być wyrażana jako „odchylenie” od jakiegoś ogólnie przyjmowanego standardu stwierdzając, czy to odchylenie jest in minus (projekt uderza swą przyczynkowością bądź błahością) czy in plus (projekt ma szansę powiedzieć coś ważnego dla nauki lub praktyki społecznej). Z natury rzeczy oceny te są nader subiektywne.

3. Czy projekt jest dziełem oryginalnym czy też w mniejszym lub większym stopniu powiela istniejące schematy?

I w tej sprawie jak w poprzedniej większość projektów lokuje się w środku (co jest normalne) toteż i w tym wypadku warto by rejestrować tylko wyraźne odchylenia w kierunku oryginalności lub banalności.

4. Czy można polegać na kompetencjach autora i na jego zdolności do wywiązywania się z podejmowanych zobowiązań?

W tym wypadku przed recenzentem staje konieczność wskazania, jakie dane zawarte w dokumencie uzasadniają w tej sprawie taką czy inną konkluzję.

5. Czy preliminarz budżetowy wykonany jest rzetelnie i kompletnie?

A więc, czy autor zaplanował środki w sposób realistyczny i czy wyjaśnił dlaczego tak właśnie zaplanował owe środki.

III. FORMA OCENY

Proponuję, aby ocena końcowa polegała na zakwalifikowaniu projektu do jednej z następujących kategorii:

Kategoria A. Prace zakwalifikowane do finansowania.

A1. Praca wybitna – zasługuje na finansowanie w pełnej skali.

A2. Praca bardzo dobra – finansowana z pewnymi ograniczeniami.

A3. Praca dobra – finansowana oszczędnie lub praca bardzo dobra, ale autor nie miał jeszcze okazji wykazać swoich kompetencji jako realizator poważniejszych programów badawczych.

Kategoria B. Praca wymaga uzupełnień i poprawek. Po ich wprowadzeniu (w przewidzianym czasie) może być rozpatrywana w ramach tego samego konkursu.

Kategorię tę komisja przyznaje wtedy, jeśli ma przekonanie, że program zasługuje na finansowanie, ale nie jest jeszcze wystarczająco dopracowany, czy też brakuje informacji niezbędnych do tego, aby zakwalifikować go do którejś z kategorii A. Ocena programu powinna zawierać informacje jakie braki zawiera program i co powinno w nim być uzupełnione lub przerobione.

Kategoria C. Praca wymaga wielu zmian, uzupełnień i poprawek. Po ich wprowadzeniu może być rozpatrywana w następnym konkursie.

Kategorię tę komisja przyznaje projektom, których wartości, na podstawie dostarczonych materiałów, nie można ocenić, ponieważ mają one zasadnicze niejasności lub braki. Przekazuje ona autorowi informację o tym, czego w programie brakuje.

Kategoria D. Projekt nie nadaje się do rozpatrywania jako aplikacja o grant.

IV. KOMUNIKOWANIE OCENY OSOBOM ZAINTERESOWANYM

Sądzę, że każdy autor powinien otrzymać (bez pytania) informację zwrotną na temat oceny jego projektu. Informacja ta powinna zawierać dane szczegółowe dotyczące sposobu oceny poszczególnych elementów projektu oraz ocenę końcową, ważne jest bowiem, aby autor mógł poznać przesłanki, na których opierała się komisja podejmując decyzję. Ma to dwojakie znaczenie.

Po pierwsze, chodzi o kształtowanie właściwych stosunków między KBN a środowiskami naukowymi. Stosunki te nie mogą układać się poprawnie jeśli wielu uczestników konkursów (wśród których jest przecież niemało osób ambitnych oraz obdarzonych autorytetem naukowym) nie rozumie dlaczego potraktowano je w taki właśnie sposób. Jeżeli decyzje komisji są podawane bez uzasadnienia, to wielu musi je odczuwać jako arbitralne i niesprawiedliwe. Wielu też podejrzewa, że decyzje w sprawach grantów podejmowane są przez „sitwy” dbające o swój własny grupowy interes, a nie o interes nauki.

Opiniom takim zapobiegać można tylko w ten sposób, że przedstawi się jasne i dobrze uzasadnione racje na rzecz takiej a nie innej decyzji. Podstawą uzasadnienia jest porównanie otrzymanego projektu do pewnego wymaganego przez KBN i uznanego w środowisku standardu. Wprawdzie autor może nie zgadzać się z przedstawionymi mu opiniami, ale przynajmniej wie jakie były zarzuty wobec projektu i jakie stawiano mu wymagania.

Po drugie, przekazywanie informacji zwrotnych na temat projektu to ważny składnik polityki naukowej, której celem jest podnoszenie standardów uprawiania nauki. Jak wiadomo, jednym z głównych sposobów podnoszenia standardów jest krytyka naukowa. Polityka grantów stwarza możliwość ku temu, aby krytyka dotyczyła nie tylko gotowych produktów, ale także fazy planowania badań – jest to bardzo istotny etap postępowania naukowego. Rzeczowa ocena zamierzeń badawczych może odegrać wielką rolę w podnoszeniu jakości badań naukowych w naszym kraju. Aby tak się stało powinny być dokonane merytoryczne (a nie tylko szacunkowe) oceny projektów i oceny te powinny być przekazywane autorom. Byłoby, jak sądzę pożądanym, aby oceny takie dokonywano na arkuszu mającym taką samą strukturę jak kwestionariusz projektu badawczego, co umożliwiłoby autorowi zorientowanie się w ocenie wszystkich głównych elementów jego projektu.

Przedstawiona tu propozycja sposobu oceny prac wprowadza następujące istotne innowacje w stosunku do stanu obecnego:

- Zawiera wyraźnie wyartykułowane wymagania, co do merytorycznej struktury projektu badawczego.
- Zakłada, że ocena projektu ma charakter jakościowy, a nie ilościowy.

- Zakłada, że ocena jakości projektu ma konsekwencje, jeżeli idzie o poziom jego finansowania.

- Zakłada interaktywny charakter oceny – obligatoryjne przekazanie autorowi informacji zwrotnej i stworzenie mu pewnych opcji – różnych dla kategorii B i C.

Wymagać to będzie od komisji uzasadniania swych werdyktów.

Taki sposób oceny pociąga za sobą także wymóg istotnych zmian dokumentacji całej procedury aplikacyjnej (arkusza wniosku o grant, arkusza oceny projektu, arkusza decyzji na temat grantu – przekazywanego zainteresowanemu) oraz zmiany sposobu formułowania decyzji w sprawie przyznawania grantów. Uważam, że zmiany takie powinny być wprowadzane jak najprędzej.

